

УДК 81'1'38:159.9

ПСИХОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ МОВЛЕННЯ ДІАРИСТА

Сирко І. М.

У статті зосереджено увагу на детермінованості мови щоденників певними психологічними характеристиками їх авторів. Визначено окремі риси особистості М. Галабурди-Чигрин на рівні її психотипу, темпераменту, окремих виявів підсвідомого, простежено їхні рефлекси у текстах щоденникових записів.

Ключові слова: щоденник, діарист, психотип, темперамент, психологічна детермінованість мовлення.

В статье сосредоточено внимание на детерминированности языка дневников определенными психологическими характеристиками их авторов. Определены отдельные черты личности М. Галабурды-Чигрин на уровне ее психотипа, темперамента, отдельных проявлений бессознательного, прослежены их рефлексии в текстах дневниковых записей.

Ключевые слова: дневник, диарист, психотип, темперамент, психологическая детерминированность речи.

The paper accents attention on the diaries' language determination by certain psychological characteristics of the authors. The individual traits of M. Halaburda-Chyhryn's personality at the level of her psychotype, temperament, separate expressions of subconscious have been examined, their traces in her diary texts have been analyzed.

Key words: diary, diaryst, psychotype, temperament, psychological determination of speech.

В останні десятиліття спостерігаємо посилення наукового інтересу до змістового, оцінного й прагматичного навантаження мовних одиниць, актуалізовуваних у різних функціональних стилях, жанрах, типах і формах побутування мови. Змістова специфіка таких одиниць чи не найбільш переконливо виявляється в індивідуальному мовленні. Серед факторів, що зумовлюють його характерні риси, важливими є соціальні та культурні умови формування особистості. Однак аналіз мови конкретних творів дає змогу визначити скорельованість мовних, зокрема лексичних і синтаксичних особливостей, із певними психологічними характеристиками авторів.

Аналіз психологічної детермінованості мовлення передбачає звернення до традицій Харківської філологічної школи, передусім до методології аналізу проблем мови і свідомості у працях О. О. Потебні. Цей досвід розвинули послідовники вченого (пор. тематику збірників “Вопросы теории и психологии творчества”). Питання “автор і його особистість” було на той час актуальним і для європейських та російських учених, однак пріоритетним у їх працях є розгляд зв'язку змісту твору й психології його автора, натомість власне мовний аспект периферизований.

Слушні спостереження щодо психологічної детермінованості мови творів різних жанрів оприлюднено у працях 1920-х рр. Дослідники (напр., Яків Савченко) оцінювали психологізм як явище негативне, як “ветхий, а іноді потворний і шкідливий психологізм” [10, с. 119], оскільки “тут психологічні акценти зумовлені старою психікою людини, роз'єднаної внутрішньо з дійсністю” [10, с. 119]. При цьому стан письменника автори розглядали через соціальні фактори, без урахування психологічних властивостей, унаслідок чого людину інтровертивного типу характеризували вже через цю властивість негативно. На думку Я. Савченка, “людина з вузьким, ізольованим “Я”, тим паче людина егоцентрична, що порвала через ті чи ті причини будь-які зв'язки з дійсністю, випорснула з процесу, – не може бути поважним об'єктом літературного віддавання” [10, с. 120].

На детермінованість мови твору психотипом автора вказують і сучасні дослідники: “Іноді автор змушений, практично не маючи вибору, приймати ту жорстку схему, яка визначається не стільки культурно-історичною ситуацією, скільки психоментальними особливостями автора, які зберігають іще зв'язки зі сферою

біологічного, хоч, звичайно, й ускладненими “культурною” опосередкованістю” [11, с. 448].

Кореляція мовних особливостей твору й психотипу автора – продуктивний і об’ємний напрямок наукових пошуків вітчизняних учених. У його межах вирізняються: психологічний аспект вивчення поетичної мови (Л. Лисиченко, О. Маленко, Т. Єщенко), індивідуальні параметри актуалізації зв’язку “мова – психологічна основа” у творчості неокласиків (Т. Ковальова), у прозі О. Кобилянської (Г. Шевченко) тощо. Водночас, незважаючи на те, що порушувана проблема – не нова й опрацьована на матеріалі мови творів різних жанрів та авторів, зумовленість мови діаристів психологічним чинником поки що залишається на периферії лінгвістичної уваги й лише епізодично входить до кола стрижневих зацікавлень мовознавців.

Для дослідження питання про співвідношення зв’язку між мовленням діариста і його психологією – двома тісно пов’язаними феноменами – існують наукові передумови: виділені й схарактеризовані типи особистості. У своєму баченні людини психологи орієнтуються на дві сфери її психічного буття: “спрямованість на світ зовнішніх об’єктів (екстраверсія), або ж на явища її власного суб’єктивного світу (інтроверсія)” [1, с. 22]. Відповідно до зазначених психотипів О. Єгоров розрізняє *екстравертивний та інтровертивний типи щоденників*. При цьому *екстравертивний тип* щоденника охоплює реалії дійсності “від сімейно-побутового життя до міжнародних справ” [5, с. 136]. Натомість “щоденник інтроверта побудовано як аналіз подій внутрішнього світу чи як осмислення суттєвих для нього фактів зовнішнього життя” [5, с. 138]. Виклад матеріалу такого щоденника безпосередньо залежить від внутрішнього стану автора, умов його індивідуальної психічної диспозиції. Враховуючи те, що “кожному вираженому типові притаманна особлива тенденція до компенсації односторонності свого типу, тенденція, яка є біологічно доцільною, оскільки вона зумовлена прагненням втримати душевну рівновагу, а завдяки компенсації виникають вторинні характери чи типи” [5, с. 138], учений умотивовує існування щоденників змінного типу: “два основні типи, поєднуючись, породжують ... щоденник зі змінною типологією” [5, с. 141].

Відмінності у психотипах діаристів виявляє характер лексичного матеріалу, частотність слів, ключових у їх записах. Так, значний сегмент словника діаристів-інтровертів становить лексика на позначення внутрішнього стану людини, назви флори й фауни у їхніх записах уживаються не в прямому значенні, а як вторинні номінації, як засіб характеристики інших предметів і явищ. Оскільки світ інтроверти сприймають цілісно, у сукупності його взаємозв’язків, то їхня мова відбиває більш загальні, іноді глобальні об’єкти і явища. Психотип інтроверта-діариста репрезентує особистість Т. Шевченка: “якщо текст “Кобзаря” називають “безпосереднім діалогом людини з Богом”, то щоденник Т. Шевченка – це його безпосередній діалог із собою, необхідність якого виникає переважно в інтровертів, як вираження надмірної власної чуттєвості” [6, с. 14].

Визначення інтровертивного чи екстравертивного психотипу діариста хоч і пізнавальне для окреслення його мовної особистості, однак недостатнє для характеристики мови щоденника. На думку С. Михиди, важливим є “цілий спектр психічних виявів: здібностей, характеру, темпераменту, спрямованості, емоційно-вольової та підсвідомої сфер. Тільки в такому поєднанні можна говорити про цілісність в осягненні особистості митця і, відповідно, про проекцію тих проявів у творчості” [9, с. 19]. Серед зазначених факторів варто акцентувати значущість темпераменту. Його динамічні типи – сангвінічний і холеричний – пов’язані з високим рівнем напруги й експресії, що позначається на мововираженні автора, на лексичному наповненні щоденників, синтаксичній організації їх мови. Знакова з цього погляду активність синонімів, антонімів, однорідних членів, повторів у щоденниках Т. Шевченка, О. Довженка та ін., що й засвідчує інтровертивний тип та холеричний темперамент авторів.

Про поєднання інтровертивного типу й меланхолійного темпераменту свідчить мова щоденника П. Тичини [див. про це: 8, с. 171]. Інтровертивність та меланхолійність – визначальні параметри психотипу О. Кобилянської: її щоденникові записи “містять нотатки глибоко особисті, наповнені інтимними фактами, переживаннями, почуваннями, побутово-психологічними сценами, часто оголеними, дразливими,

непристойними” [7, с. 13]. Порівняймо суголосну думку Т. Гундорової про “особливий меланхолійний контекст цілої творчості Кобилянської” [3, с. 10].

Отже, поєднання різних психотипів із певним темпераментом, доповнене характеристикою інших рис, виявляє специфіку мовної особистості діариста, з якою пов’язане домінування тих чи тих мовних засобів у його мовленні.

У цій площині розглянемо мову щоденника М. Галабурди-Чигрин – відомої на теренах українського зарубіжжя журналістки, громадсько-політичної діячки української діаспори Австралії, постійного кореспондента української газети “Вільна Думка” в Сідней, редактора й диктора Австралійського Державного радіо, голови його українського відділу. Матеріалом для дослідження обрано її щоденник “Україно, моя Україно”, який дає змогу визначити мовні особливості в кореляції з внутрішнім світом авторки, її “підсвідомим”.

Досліджуючи проблему інтровертності українців, етнопсихолог В. Янів характеризує інтроверта як людину “з сильним відчуттям свого “Я” і бажанням самовияву назовні... Заглиблений у собі і маючи відчуття гідності, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перегород” [14, с. 88]. Ці ознаки інтровертизму послідовно простежуємо у щоденникових записах Марії Галабурди-Чигрин, порівн.: *Я рішуче заявила, що в жодному випадку, в ніякому разі не буду з ними проводити ніч! Як це їхати з незнайомими чоловіками? Цілу ніч? Я повторювала це знову і знову...* [2, с. 58], *Я протестувала. – Не треба!* [2, с. 150], *Рішила, що не буду виряджати хлопців до поїзду. Не хотіла, щоби вони бачили, що я знову плачу!* [2, с. 173]. Останні ілюстрації підтверджують тезу Т. Космеда про те, що “інтровертність письменницького Его виявляється в систематичному прагненні прихованого вияву емоцій через сльози” [6, с. 96].

Для М. Галабурди-Чигрин *сльози* – один із дієвих способів зняття стресу, нейтралізації негативних емоцій (*Якби не випадкова наша зустріч, я би, напевно, в літаку розплакала б ся, розсипала б ся на “кавалочки”* [2, с. 61]), а частотність уживання лексеми *сльози* підкреслює інтровертивний психотип авторки щоденника: *Піднесла я ці квіти до свого обличчя аби не тільки вдихнути їх п’янкий аромат, але й приховати сльози, які такі покотилися по моїм лиці* [2, с. 31], *ніяк не могла стримати сліз. Вони, дослівно, котилися потоками. І раніше накопичувалися сльози, але я їх стримувала, а тут стримати їх не було сили* [2, с. 172], *Телефонічний дзвінок примусив мене стримати сльози* [2, с. 174], *В мене сльози котилися потоком. Не могла стримати їх. Сергій пробував мене заспокоїти. А реакція – ще більше сліз* [2, с. 176].

М. Галабурда-Чигрин цінує мовчання, що характерно для комунікативної поведінки інтровертів. На це сама авторка неодноразово вказує на сторінках щоденника: *Ти плачеш? Та що з тобою? – Я мовчала. А що казати?* [2, с. 176], *Я мовчала, бракувало мені слів щось сказати. Була певною, що мене розуміли і без слів...* [2, с. 15], *Біль був нестерпний. Я мовчала, щоби не налякати родину. Що ж вони мені допоможуть?* [2, с. 149], *Дивилася на те все, не вірила своїм очам. ... Та я мовчала* [2, с. 164].

У монографічному дослідженні “Его і Alter Его Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу” Т. Космеда висловлює думку про те, що “вираження сумніву в своїй значущості, важливості своїх думок, своєї творчості – це характерна ознака інтровертів” [6, с. 96]. Епізодичні записи у щоденнику “Україно, моя Україно...” підтверджують слушність цього міркування, порівн.: *Я не була певна, чи мій побут на рідній землі дав чи приніс комусь якусь користь* [2, с. 59], *Мучило мене оте поняття “ти нікому не потрібна”* [2, с. 176], *Чулася безсилою, зовсім не важною особою, просто чулася нічим, бо зрозуміла, що ніяк не можу тим нещасним людям допомогти* [2, с. 121], *З’явилося в мені невияснене почуття, що я – небажаний гість в Києві!* [2, с. 133], *Ставила собі питання “чи я є тільки для того, щоби бути так званою мамою милосердя для тих, які приїжджають з України в Австралію?”* [2, с. 174] та ін. Вербалізовані у такій формі невпевненість, сумнів, острах – рефлексії відповідної психологічної структури особистості М. Галабурди-Чигрин.

Одним із виявів інтровертизму вчені вважають негативне, скептичне ставлення до зовнішнього світу, намагання шляхом ізоляції позбутися “невиносимої

дійсності, утекти від неї на самоту, чи то у світ власний – внутрішній” [Див. про це: 14, с. 46]. Інтровертивність, меланхолійність з їх “самотою” стають в аналізованому щоденнику стилетворчим фактором, мотивують появу низки образів: *Мені не хотілося з ніким говорити. Потрібно було побути на самоті, віч-на-віч з собою* [2, с. 58], *І врешті – я сама. В кімнаті стало тихо-тихо.* [2, с. 171], *я сама в чотирьох стінах невеличкої чужої квартири. Та хіба я сама? У вікно місяць зазирає, зорі мерехтять, а шум проїжджаючого трамваю заколисав до сну* [2, с. 138]. Часто вживаний у щоденнику епітет *самітний* – це здебільшого вербальна оцінка ситуації, яка смислово заступає розгорнутий опис, напр.: *Порівняла цей вечір до самітного вечора в день мого приїзду* [2, с. 174].

Вразливість авторки, швидкі зміни в її настроях зумовлюють негативний ракурс стану *самотності*, що свідчить про бітемпераментну природу психіки М. Галабурди-Чигрин, порівн.: *А ота самітність мене догризала. Сотні разів ставила собі питання: чого це я сама в чотирьох стінах невеличкої чужої квартири?* [2, с. 138].

Із психотипом авторки щоденника та її темпераментом пов’язані також текстотвірні продуктивності носіїв семи ‘спокій’. В описах цього стану авторка вживає закріплені національно-мовною практикою засоби: предикативні означення *бути заспокоєним, бути спокійним*, обставини *спокійно, у спокої* та ін.: *Люблю приготувитись, вибрати відповідні пісні, бути душевно “спокійною”* [2, с. 109–110]; *Питання – чи була би спокійною, коли б прийшлося щодня вистоювати в них [чергах – І. С.] за харчами* [2, с. 90], *Мені здавалося, що після побаченого в Україні я не зможу спокійно жити на чужині* [2, с. 62], *Люди дивувалися, що я з Австралії й спокійно стою в черзі!* [2, с. 90], *Хотіла вернутися ... в Карпати, на Верховину! Там все просто. Спокійно й прекрасно* [2, с. 121].

“Із психічного погляду, – зауважує З. Фрейд, – меланхолія характеризується глибокою страдницькою пригніченістю, цілковитою втратою інтересу до зовнішнього світу, втратою здатності любити, уповільненням будь-якої діяльності й погіршенням самопочуття, яке виражається в постійному доріканні та ображанні самого себе” [13, с. 230]. Із потенційних рис меланхоліка М. Чигрин в окремі моменти життя властиві “уповільнення діяльності” й “погіршення самопочуття”. Про це свідчить контекстна частотність лексеми *біль*. Здебільшого вона вживається в номінативній функції, у прямому, кодифікованому в загально-мовних словниках значенні “відчуття фізичного страждання”: *В мене страшений біль в крижах* [2, с. 157], *Відчула гострий біль у грудях* [2, с. 121]. Актуалізація образу *біль* як маркера психологічного стану пов’язана із описом прикрості, смутку: *Такі мої думки котилися хвилями. Пробували змити біль розлуки з Україною* [2, с. 177], *Після розлуки з нею настав час болю. Часами той біль був нестерпним. Я часто плакала* [2, с. 62].

Зафіксовано також численні розгорнуті метафоричні конструкції з конкретизатором дії або інтенсифікатором оцінки *боляче*: *Переконалася, що те, що живу в Австралії, можу зробити для України – це так боляче мало* [2, с. 129], *тепер мені до болю важко погодитися з тим, що я покинула Україну* [2, с. 59], *Боляче, нестерпно боляче було приходити до цього табору* [2, с. 68]. Імпліцитно властиву образіві *біль* негативну оцінність розвиває епітет *болісний*: *Відчула якусь болісну порожнечу* [2, с. 21].

Аналіз мови щоденника засвідчує, що характерні для меланхоліків “втрата цікавості до зовнішнього світу”, “втрата здатності любити” не притаманні М. Чигрин. Її записи часто виявляють оптимістичну, характерну для холеричного темпераменту домінанту – вміння й здатність любити людей, країну, довкілля, що свідчить про своєрідний “конфлікт темпераментів”: *Я закохана в Україну всією душею, всім серцем. Мені хотіло б ся від українців в Україні, а тим самим від України, не одного, як хочеться від коханої істоти. Та люблю її такою, якою вона є, тому, що вона наша, рідна!* [2, с. 130], *А я люблю конвалії! Мама насадила їх в нас, в Бельгії, в городі* [2, с. 26], *А може, тому, що я змалку люблю осінь?* [2, с. 84], *Я люблю осінні квіти, що дихають холодом, від якого щемить серце* [2, с. 134], *Земле, матінко моя, / Я люблю Твої поля – / Я люблю твої простори, / Ріки і високі гори, / Вірним серцем назавжди!* [2, с. 99]. Остання ілюстрація є пісенним епіграфом до запису від 3 травня 1991 р., який у тексті виконує функцію апеляції до мовно-культурної пам’яті – і національної, й індивідуально-авторської.

Розгляд щоденникових текстів виявляє, крім проілюстрованих вище ознак меланхолічного типу, також “друге, холеричне “Я” М. Галабурди-Чигрин. Очевидно, саме з ним пов’язана її активна участь у політичному житті, жіночому русі: *Якби це говорив українець, я би це терпіла, а то чужинець. Я не витримала. Вибухнула* [2, с. 163], *Мені хотілося кричати на весь Київ – Чого ви говорите російською мовою?!”* [2, с. 15], *Не могла вже так (з природи бунтівну) душу заспокоїти* [2, с. 99], *Я не знала, чого це діється. Почала кричати* [2, с. 120], *якщо голодівка продовжиться – я до неї долучуся!* [2, с. 81], *Я вперто настоювала, що їхати мушу* [2, с. 148]. Такі образи засвідчують надзвичайно високий рівень “впевненості в собі, енергійності, рішучості, збудженого переконливого мовлення” [1, с. 18]. Холеричний компонент зумовлює інтенсифіковану експресію думки, образу: *В мені задзвонили дзвони нетерпіння* [2, с. 133].

Характеризуючи типи вищої нервової діяльності, А. Батаршев зауважує, що саме “холерикам притаманна циклічність у роботі. Вони здатні пристрасно віддатися справі, захопитись нею. Однак за умови пригніченості, втративши віру у свої можливості, почату роботу занедбують” [1, с. 17]. Бажання М. Чигрин знову і знову повертатися на етнічну Батьківщину наскрізно простежується у її щоденнику, адже, як стверджує сама діаристка, вона “переконалася, що те, що живучи в Австралії, можу зробити для України – це так боляче мало. Хочеться зробити для неї багато більше, бо уважаю, що жити на чужині – це також борг перед Батьківщиною, яка пробує стати на ноги. А хочеться принести їй – лише найкраще” [2, с. 129]. Такі інтенції засвідчують частотні зізнання на зразок: *Так, зустрілася я з Україною втретє. Вірю, що це не востаннє* [2, с. 129], *Я знала тоді, була певною, що повернуся знову в Україну, де на мене чекає тепло й ласкавість щедрої, рідної землі...* [2, с. 61], *Я певна, що вернуся в Україну. Буду там жити, бо переконалася, що ніщо на світі не замінить рідної землі* [2, с. 177].

Зрідка спостерігаємо описи стану безпорадності, неспроможності активно боротися за ідеали, а також зазначені А. Батаршевим “пригніченість, втрату віри у свої можливості, порівн.: *Про що шептали ці квіти, схиливши додолу соромливі свої голівки? Хіба про те, що я скоро вернуся в Україну! А чи вернуся?* [2, с. 129], *Три попередні рази виїжджала з Москви – і сльози не пролила. Тоді була певною, що скоро вернуся. Тепер не було такого впевненого почуття* [2, с. 176], *Ти скоро вернеш, – твердив Анатолій. Я не зовсім певна, що це буде можливим* [2, с. 59].

Наведені ілюстрації виявляють неоднозначність темпераменту М. Галабурди-Чигрин, засвідчують, що її психоструктура відповідає канонічним уявленням про певний психотип тільки на рівні найзагальніших характеристик, залишаючись при цьому яскраво індивідуальною. Інтровертний індивідуалізм як особлива риса характеру, що відзначається духовним пошуком, роздумами, заглибленням у свій внутрішній світ, поєднуючись із бітемпераментністю природи, стає тим креативотворчим чинником, що зумовлює особливості мовлення діаристки.

Пропонована розвідка – це спроба розроблення моделі аналізу психосвіту М. Галабурди-Чигрин. На підставі розгляду щоденникових записів визначено найбільш виразні риси її особистості на рівні характеру, темпераменту, психотипу, окреслено специфіку вияву підсвідомого.

Література

1. Батаршев А. Психология индивидуальных различий: От темперамента – к характеру и типологии личности / А. Батаршев. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 256 с.
2. Галабурда-Чигрин М. Україно, моя Україно... (Щоденник) / М. Галабурда-Чигрин. – К. : Видання автора Марічки Галабурди-Чигрин, 2000. – 184 с.
3. Гундорова Т. Femina Melancholica: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Т. Гундорова. – К., 2002. – 272 с.
4. Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи; Статті та спогади / упоряд., передм. Ф. П. Погребенника. – К. : Дніпро, 1982. – 359 с.
5. Егоров О. Г. Русский литературный дневник XIX века. История и теория жанра : исследование / О. Г. Егоров. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 280 с.
6. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія / Т. А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с.

7. Костюк Г. Записники Володимира Винниченка / Г. Костюк // Винниченко В. Щоденник : у 2 т. / ред., вступ. ст. і примітки Григорія Костюка. – Едмонтон ; Нью-Йорк : Канадський інститут українських студій ; Комісія УВАН, 1980.
Т. 1 : 1911–1920. – 1980. – 500 с.
8. Лисиченко Л. А. Психологічний аспект вивчення поетичного мовлення : монографія / Л. А. Лисиченко // Ці невичерпні глибини мови / Л. А. Лисиченко. – Харків. – С. 166–194.
9. Михида С. Іван Франко: Психопоетикальна студія / С. Михида // Наукові записки. Серія “Філологічні науки (літературознавство)”. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – Вип. 69. – Ч. 2. – С. 14–24.
10. Савченко Я. Г. Мертве й живе в українській поезії / Я. Г. Савченко // Життя і Революція. – 1929. – Кн. 1. – С. 125–126.
11. Соловйов В. С. Философия искусства и литературная критика / В. С. Соловйов. – М. : Искусство, 1991. – 701 с.
12. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического : избранное / В. Н. Топоров. – М. : Прогресс, 1995. – 623 с.
13. Фрейд. З. Интерес к психоанализу : сборник / З. Фрейд ; пер. с нем. – Мн. : Попурри, 2006. – 592 с.
14. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен, 1993. – 217 с.